

מלאך או שכל נבדל? תפיסת המלאכים מן המקרא עד הרמב"ם

הקדמה

בכתבים המסורתיים של היהדות, נושא המלאכים תופס מקום נרחב. יחד עם זה, הוא מעורר בעיה תאולוגית חמורה: איך המונותאיזם הישראלי משתלב עם האמונה בישויות טראנסצנדנטליות הנלוות אל הקב"ה? האם אין באמונה הזאת משום פגיעה בייחודו?¹ שאלה זאת היא תאולוגית, ולכן היא דורשת תשובה תאולוגית, שבשלב מסוים בתולדות הפילוסופיה היהודית נסתייעה הרבה בהגות האריסטוטלית, שכבשה במידה זו או אחרת את ההגות היהודית של ימי הביניים.

בייחוד יש לחקור את הנושאים הבאים:

א. מהו מלאך, מה טבעו ומה תכונותיו?

ב. מה תפקידו?

ג. מה מעמדו ביחס לה' ולברואיו האחרים?

כדי למצות את הנושא, עלינו לבחון קודם כל את עמדת המקרא בעניין המלאכים, ומה נאמר עליהם בספרות הבתר-מקראית. אחר כך עלינו לדון במה שאמרו חז"ל בעניין זה, ונגיע בסופו של דבר להוגים היהודים שהושפעו על ידי ההגות האריסטוטלית, ובעיקר הרמב"ם.

המלאכים במקרא

במקרא נזכרים שני מיני מלאכים:

1. שליחי האל המשמשים בתפקידים מסוימים, כגון:

* חלק מן הנושאים המובאים להלן לובנו בלימוד בחברותא עם חברי הרב ד"ר יצחק איזק.
1 קויפמן מביא דעה ושולל אותה לחלוטין בהמשך דבריו, ולפיה "אלהי הגויים נהפכו בישראל למלאכים הממונים על חזיונות הטבע, לשרים הממונים על הגויים". ראה יחזקאל קויפמן, תולדות האמונה הישראלית, ירושלים תשל"ב, כרך א, ספר ב, עמ' 426.

- א. **למסור הודעה מאת ה' לאדם** כגון: בשורת לידת ישמעאל,² בשורת לידת יצחק,³ בשורת עתידו של ישמעאל,⁴ הודעה לבלעם שלא יוכל להגיד דבר נגד רצון ה'.⁵
- ב. **למסור פקודה מאת ה' לאדם** כגון לאברהם שלא לשחוט את יצחק,⁶ ליעקב לחזור לארץ ישראל,⁷ למשה להוציא את ישראל ממצרים,⁸ ליהושע להקיף את יריחו,⁹ לגדעון להילחם במדיין,¹⁰ לשמשון¹¹ ולאליהו.¹²
- ג. **לבצע את גזרות ה'** כגון השמירה על גן עדן,¹³ השחתת סדום ועמורה,¹⁴ הגנה על בני ישראל מפני הצבא המצרי,¹⁵ ניהול עם ישראל במדבר ובארץ ישראל,¹⁶ הריגת צבא מלך אשור במצור על ירושלים,¹⁷ בשורת המגפה בעם ישראל בעקבות מפקד דויד.¹⁸
- ד. **לפרש חזונות נבואיים** כגון פירוש חזון זכריה¹⁹ ופירוש חזון דניאל.²⁰

בהופעתם הם מתגלים בדמות אדם, והם פועלים כמעט תמיד ביחידות.

2. המלאכים המלווים את ה' לכבודו, המכונים: בני האלוהים, כרובים, שרפים וצבא השמים. עיקר תפקידם של אלה לסובב את ה' כדי להגדיל את כבודו, כגון בסולם יעקב,²¹ במחניים,²² בכניסת ישעיהו לתפקידו,²³ בהקדמה לספר

2	בראשית טז, ו-יד.
3	בראשית יח, י.
4	בראשית כא, יד-ט.
5	במדבר כב, כא-לה.
6	בראשית כב, י-ב.
7	בראשית לא, י-ג.
8	שמות פרק ג א-י.
9	יהושע ה יג-טו ו א-ה.
10	שופטים פרק ו יא-טז.
11	שופטים פרק יג ג-יח.
12	מלכים א פרק יט ה-ז.
13	בראשית פרק ג כד.
14	בראשית יט יג.
15	שמות פרק יד יט-כ.
16	שמות פרק כג כ-כג.
17	מלכים ב פרק יט לה.
18	דברי הימים א פרק כא טו-יז.
19	זכריה ב א-ד.
20	דניאל ח טו-טז.
21	בראשית כח י-ב.

איוב²⁴ ובנבואת מיכיהו.²⁵ לפיכך כינו אותם חז"ל "פמליה של מעלה"²⁶, ועליהם מדובר בדרך כלל בלשון רבים. דמותם אינה דמות אדם בלבד, אלא אפשר שתהא להם דמות אחרת, למשל בעלי כנפיים.

בתקופה עתיקה זו, חוץ מבספר דניאל, כפי שנראה להלן, אין למלאכים שמות פרטיים. זאת אומרת, שלא זו בלבד שאין בהם קבע מיתולוגי, אלא אין באישיותם קבע, והם נבלעים בסוגם.

המלאכים בספר דניאל

יש שלושה קווים חדשים בתיאור המלאכים בספר דניאל, שאינם מצויים בשאר ספרי המקרא:

- א. המלאכים בשמים גוזרים את הדברים שייעשו בארץ, כפי שנאמר: "בְּגִזְרַת עִירִין פְּתֻגָּמָא וּמְאָמַר קְדִישִׁין שְׁאֵלְתָּא, עַד דְּכָרְתִּי דִּי יִנְדְּעוּן חֲזִיא דִּי שְׁלִיט [עליא] עֲלָאָה בְּמַלְכוּת [אנושא] אֲנִשָּׂא וְלִמְן דִּי יִצְבָּא תִּנְנָה וְשִׁפְלֵ אֲנָשִׁים יָקִים עֲלֵיהָ עֲלָה"²⁷ [בגזרת מלאכים הדבר נגזר, ומאמר קדושים היא גזרה, שידעו כל החיים שהעליון מושל במלכות אנוש, ולמי אשר יחפוץ, ייתן אותה] את המלוכה], ושפל שבאנשים יקים עליה]. לדעת המפרשים הקלסיים, הגזרות האלה של המלאכים נובעות מציווי מפורש מאת ה'.²⁸
- ב. בחזון המסיים את ספר דניאל נזכרים "שרים" של עמים ומלכויות בארץ: "שר מלכות פרס" (דניאל י, ג), "שר פרס" (שם י, כ), "שר יון" (שם) וגם "שר ישראל" (שם י, כא). גורל העמים שבארץ תלוי בגורל שריהם, והמלחמות בין העמים משקפות את המלחמות בין שריהם שבשמים. לדעת קויפמן, מדובר ב"מלאכים השוכנים במחיצת אלהים, ותפקידם ללמד סנגוריה על העמים ולעזור להם".²⁹
- ג. רק בספר דניאל, נקראים שני מלאכים בשמותיהם, גבריאל ומיכאל. גבריאל מגלה לדניאל את משמעות החזון (פרק ח), נשלח לענות על תפילותיו

בראשית לב ב-ג.	22
ישעיהו ו א-ד.	23
איוב א ו.	24
מלכים א כב יט.	25
על פי בבלי ברכות טז ע"ב ועוד.	26
דניאל ד יד.	27
ראה פירוש "דעת מקרא" על אתר.	28
יחזקאל קויפמן, שם, עמ' 433.	29

ותעניותיו (פרק ט), ומגלה לו את החזון הארוך החותם את ספרו (פרקים י–יב) והוא נלחם בשמים לסייע לישראל. ומיכאל הוא שר ישראל. ואמרו חז"ל ששמות המלאכים עלו עם ישראל מבבל יחד עם שמות החודשים. וזה לשון הירושלמי בעניין זה:

רבי שמעון בן לקיש אמר: אף שמות המלאכים עלו בידן מבבל.³⁰ בראשונה "ויעף אלי אחד מן השרפים" (ישעיהו ו,ו), "שרפים עומדים ממעל לו" (ישעיהו ו,ב). מיכן והילך "והאיש גבריא" (דניאל ט,כא), "כי אם מיכאל שרכם" (דניאל י,כא).³¹

קביעת שמות למלאכים וזיהויים כישויות מיוחדות בעלי תפקידים מיוחדים התחדשה אחרי החורבן והגלות, והיא אחד הסימנים המבדילים בין הנבואה ובין חזיונות דניאל, שאינם בגדר נבואה ממש.³²

המלאכים בספרות בית שני

בימי בית שני, התהליך שהתחיל בדניאל התעצם, ובספרים שחוברו בתקופה זו, המלאכים תופסים תפקיד גדול יותר מאלו שבתנ"ך. וכבר עמד על זה בהרחבה יחזקאל קויפמן. וזה לשונו:

בימי בית שני הלכה תפיסת האלהות הישראלית הלוך והתאצל יותר ויותר. יראת הרוממות הקיפה את האלהות ענני מסתרים והרבתה מרחקים ומחיצות בינה ובין עולם הברואים [...]. תפקיד המלאכים גדל. במקום האלהים פעלו המלאכים [...]. אלא שבכל אלה לא הייתה מגמה כלפי ההפשטה [...]. השגבה היא ולא הפשטה. בספרות האפוקליפטית אנו מוצאים סימני תמורה גדולה: במקום גלויי האלהים באו גלויי המלאכים.³³

התפיסות האנגלוגיות בספרות האפוקליפטית ובכתבי כת מדבר יהודה משקפות שלב חדש בהתפתחותה של האמונה במלאכים ובהתפשטותה. שלב זה הוסבר בדרך כלל כתוצאה מעליית התפיסה הטרינסצנדנטלית של האל, שהרחיקה את אלהים מן העולם וחייבה שיתופן של ישויות ביניים³⁴ [...] לעומת התפיסה המקראית, המשקפת את תחושת קרבתו של האל לאדם ורואה בהתגלות האל

30 לדעת תמר עילם-גינדין (הטוב, הרע והעולם, אוניברסיטה משודרת, עמ' 130), התפתחות זו היא אמנם תוצאה של השפעה פרסית.

31 ירושלמי ראש השנה פ"א ה"ב.

32 על פי שמואל הכהן, מבוא לספר דניאל, דעת מקרא, ירושלים תשנ"ד, עמ' 95–99.

33 יחזקאל קויפמן, שם, עמ' 231–232.

34 רחל אליאור, "מיסטיקה מאגיה ואנגלולוגיה – תורת המלאכים בספרות ההיכלות", בתוך מנחה לשרה, ירושלים תשנ"ד, עמ' 26–27.

מאורע המתרחש בתחום הארצי [...] בספרות הבתר-מקראית משתקפת עמדה שונה [...] מודגשת רוממות האל ומוטעמים השגבתו, האדרתו וריחוקו העצום מן המציאות הארצית [...] מתפתחת השקפה הרואה את הנהגת היקום כמסורה בידי מערכת כוחות שמימיים [...] נוצר חיץ של מלאכים, שרים ומגוון של בריות שמימיות, בין האדם לאל³⁵ [...] בספרות הבתר מקראית שוב אין האל מתגלה בארץ, אלא נגלה רק לחוזים העולים לשמים [...] ההתגלות מופקעת מן המציאות הארצית, מתחומם של הנביאים ומרשות הרבים, וכרוכה למרום של יחיד נבחר, בגילוי חזיון שמימי ובשיג ושיח עם המלאכים, המנחים את העולה ומבארים לו את החיזיון.³⁶

המלאכים על פי ספר היובלים³⁷

לפי חיבור זה, המלאכים נבראו ביום הראשון של הבריאה כרוחות המשרתות את האל, וניתן לסכם את תפקידיהם ותכונותיהם. ואלה הן:

- א. שבח וברכה לאל.
- ב. שירות ה"מקדש של מעלה" בדומה ללויים במקדש של מטה.
- ג. הם בני שיחו של האל.
- ד. הם שומרים את המצוות המסמלות את הברית בין ישראל לבין האל: מצוות השבת, הם נוצרו כשהם נימולים³⁸, והם חוגגים את חג השבועות.
- ה. הם מקיימים את הקשר בין העולם האלוהי לבין העולם הנברא. מעשי המלאכים על פני הארץ הם:
 - א. הם רואים את כל הנעשה על פני הארץ ומדווחים עליו לאל.
 - ב. הם מוסרים לבני האדם ידע הקשור למבנה העולם והטבע ובריאתו בידי האל, כללי עבודת האדמה, לוח השמש, תרופות נגד פגיעת השדים, ו"שר הפנים" אף לימד את אברהם עברית.

35 שם, עמ' 29.

36 שם.

37 ספר היובלים נוצר בישראל בתקופת בית שני. הוא ערוך כגילוי מלאך הפנים למשה על הר סיני, ומגולל את ההיסטוריה האנושית למן הבריאה ועד מתן תורה, תוך הוספת עניינים רבים מבית מדרשו הוא.

38 לכאורה, ספר היובלים כבר הכריע בפולמוס המפורסם שהעסיק את הסכולסטיקה בימי הביניים: מהו מינם של המלאכים? מסופר כי בזמן המצור על קונסטנטינופול בשנת 1453, היו הנצורים עסוקים בשאלה זו, במקום לדאוג להגנת עירם, והיא הפכה להיות דוגמה לוויכוח סרק.

ג. ויש שנמסר על ידם לבני האדם ידע בניגוד לרצון האל, כמו עשיית כלי נשק, עיבוד מתכת ומחצבים, קוסמטיקה וכשפים.

ד. הם מתערבים במאורעות ומייצגים התערבות אלוהית ישירה בהתרחשויות שעל פני הארץ: הם שהביאו את החיות לאדם הראשון, את האדם ואשתו לגן עדן, את החיות לתיבת נח, והם סייעו לחרטומים להצליח בלהטיהם ועוד.

ב"ספר היובלים", משתקפת המגמה להחליף את הדיבור הישיר עם האל בדיבור עם מלאך, והיא מסמנת את הצטמצמות המגע הישיר בין האל לבין ברואיו. המרחק בין העולם העליון לבין העולם הארצי גדל והולך, ונדרש מיצוע יותר מורכב ומפותח.³⁹

המלאכים בעיני חז"ל

אליבא דחז"ל, המלאכים הם ישויות רוחניות נצחיות שנבראו על ידי הקב"ה ואין להם יצר הרע. כל מלאך ממונה על משימה אחת, כמו שאמרו: "אין מלאך אחד עושה שתי שליחויות, ולא שני מלאכים עושים שליחות אחת".⁴⁰ מציאותם של מלאכים, ובתוכם מקטרגים ומלאכי חבלה, שטן ומלאך המוות, היה בה כדי להסביר את מציאות הרע בעולם, בניגוד לגישה הדואליסטית הפגאנית. ויש גם מלאכים שמשימתם לנהל את העמים, כל עם וה"שר" שלו, כמו שעולה מן המכילתא. וזה לשונה:⁴¹

כיון שראו ישראל שרה של מצרים שנפל, התחילו נותנים לפניו את השבח [...]. וכן את מוצא שאין המקום נפרע מן המלכיות עד שמפיל את שריהן תחלה, שנאמר: "ביום ההוא יפקד ה' על צבא המקום" (ישעיהו כד, כא), ואחר כך "על מלכי האדמה" (שם).

יחד עם זה, מעלת בני ישראל גדולה ממעלת המלאכים. וזה לשון התלמוד בעניין זה:⁴²

חביבים ישראל לפני הקב"ה יותר ממלאכי השרת, שישראל אומרים שירה בכל שעה, ומלאכי השרת אין אומרים שירה אלא פעם אחת ביום, ואמרי לה פעם אחת בשבת, ואמרי לה פעם אחת בחודש, ואמרי לה פעם אחת בשנה, ואמרי לה פעם אחת בשבוע, ואמרי לה פעם אחת ביוכל, ואמרי לה פעם אחת בעולם. וישראל מזכירים את השם אחר שתי תיבות, שנאמר: "שמע ישראל ה'" וגו' (דברים ו, ד), ומלאכי השרת אין מזכירים את השם אלא לאחר שלוש תיבות,

39 דבורה דימנט, "בני שמים – תורת המלאכים בספר היובלים לאור כתבי עדת קומראן", בתוך מנחה לשרה, ירושלים תשנ"ד, עמ' 97–107.

40 בראשית רבה (וילנא), פרשת וירא, פרשה נ.

41 מכילתא דרבי שמעון בר יוחאי, פרק טו.

42 חולין צא ע"ב – צב ע"א.

כדכתיב: "קדוש קדוש קדוש ה' צבאות" (ישעיהו ו,ג). ואין מלאכי השרת אומרים שירה למעלה, עד שיאמרו ישראל למטה [...] "וישר אל מלאך ויוכל בכה ויתחנן לו" (הושע יב,ה), איני יודע מי נעשה שר למי, כשהוא אומר: "כי שרית עם אלהים" (בראשית לב,כט), הוי אומר: יעקב נעשה שר למלאך. "בכה ויתחנן לו", איני יודע מי בכה למי, כשהוא אומר: "ויאמר שלחני", הוי אומר: מלאך בכה ליעקב.

המלאכים בהגות הפילוסופית האריסטוטלית

ההוגים היהודים בימי הביניים אימצו את מבנה היקום שהיה מקובל בקרב מדעני תקופתם, המבוסס בעיקר על ספרו של תלמי, "אלמגסטי", שנכתב בערך בשנת 150 לספ"ה⁴³. מבנה זה, שהוא בעיקרון גאוצנטרי⁴⁴, מורכב מספירות (גלגלים) המוכלות זו בתוך זו,⁴⁵ כשכוכבי הלכת ויתר הכוכבים קבועים בגלגלים ונעים יחד אתם.⁴⁶

כדי להסביר את תנועת הגלגלים, אריסטו מחדש שיש לכל גלגל "שכל נבדל" המהווה את יסוד הגלגל וגורם לתנועתו המעגלית.⁴⁷ מזה יוצא שמספר השכלים הנבדלים הוא כמספר הגלגלים,⁴⁸ ובאמצעות אבן סינא, התקבלה בקרב ההוגים היהודיים האריסטוטליים בימי הביניים ההשקפה שהמלאכים זהים עם השכלים הנבדלים, שהם הכוחות התבוניים המניעים את הגלגלים. לדעת ההוגים האלה, ובעיקר רבי אברהם אבן דאוד⁴⁹ והרמב"ם, השכלים הנבדלים שבתורת אריסטו אינם אלא מה שמכונה במסורת היהודית "מלאכים".⁵⁰

דעות אלה לא התקבלו על ידי כל ההוגים היהודים של תקופה זו. רבי יהודה הלוי מתפלמס עם גישה זו ודוחה אותה בלא טיעונים נגדיים שיש בכוחם להכריע. וזה לשונו:⁵¹

43 לאמתו של דבר, הרמב"ם עצמו מפקפק בנכונותם של פרטים מסוימים בתורת האלמגסטי תוך הסתמכותו על מחברים אחרים. ראה מורה הנבוכים, חלק ב, פרק ט. יחד עם זה, אין הוא מעלה על הדעת לפקפק בעיקרה, ועובדה היא שתמונת מבנה העולם הגאוצנטרי של תלמי החזיקה מעמד עד ימי קופרניקוס במאה השש-עשרה לספ"ה, היינו כ-1400 שנה.

44 הלכות יסודי התורה, פרק ג, הלכה ד: "והארץ תלויה באמצע".

45 שם הלכה א.

46 שם הלכה ב.

47 מורה הנבוכים, חלק ב, פרק ד.

48 שם.

49 אברהם אבן דאוד (1110-1180), היסטוריון, פילוסוף, רופא ואסטרונום יהודי בספרד.

50 שם פרק ו. אלא שיש הבדל עקרוני בין אריסטו לבין הרמב"ם. לדעת אריסטו, השכלים הנבדלים קדמונים כמו העולם כולו, ואילו לדעת הרמב"ם, הם נבראו על ידי הקב"ה מתוך רצונו.

51 ספר הכוזרי, מאמר ה, כא.

בכל הדברים הללו, אין תועלת מלבד קניית דברי חידוד שכליים, אך אין בהם כל אמת, והמתפתה לדבריהם הוא אפיקורוס.

נראה שאינו מתכוון לדחות את הדברים מן הטעם שהם דברי שקר, אלא עיקר כוונתו היא שעניין המלאכים הוא מאלה שאין ראוי לחקור בהם, שהרי הוא אומר:

יתכן גם שהם [=המלאכים] הברואים הרוחניים הנזכרים בדברי הפילוסופים, ואין אנו מחויבים לקבל דבריהם ולא לדחותם.

גם רבי חסדאי קרשקש (1340–1410), מצטרף לביקורת על השימוש בפיסיקה האריסטוטלית ושולל את ההוכחות המסתמכות עליה למציאות ה' ואחדותו ואת כל מה שנלווה להוכחות האלה בעניין השכלים הנבדלים והמלאכים.⁵²

המלאכים על פי שיטת הרמב"ם

כאמור, הרמב"ם מסתמך על הפיזיקה האריסטוטלית לביסוס שיטתו בעניין המלאכים, אלא שהוא מרחיב את היריעה עד כדי תורה סדורה ועקבית בעניינם. להלן ננסה להציג את גישתו בצורה שיטתית.

תפקידי המלאכים

תפקידי המלאכים הם ארבעה:

- א. הנעת הגלגלים.⁵³
- ב. הפעלה שוטפת של המצוי מתחת לגלגל הירח בעולם ההווה והנפסד על פי חוקי הטבע.⁵⁴
- ג. ביצוע משימות חד-פעמיות על פי רצון ה'.⁵⁵
- ד. אמצעי תקשורת להעברת מידע בין האל לבין נביאיו.⁵⁶

52 רבי חסדאי קרשקש, אור ה', מאמר א, כלל ב, פרק טו. שם מאמר ד, דרוש ג.

53 על פי מורה הנבוכים, חלק ב, פרק ז: "שתוף שם מלאך הוא כולל השכלים והגלגלים והיסודות, כי כולם מוציאים פקודה לפועל". אמנם הרמב"ם נוקט לשון "גלגלים ויסודות", אולם ככל הנראה כוונתו לכוחות המניעים את הגלגלים ואת היסודות.

54 שם. וכן שם, חלק ב, פרק ו: "כל כוח שמנהו ה' יתעלה בדבר מן הדברים, הרי הוא מלאך הממונה על אותו דבר [...] כל כוח מן הכוחות הגופניים מלאך".

55 על פי מורה הנבוכים, חלק ב, פרק ו: "עניין מלאך שליח שמוציא פקודה לפועל".

בהתאם למה שאמרנו לעיל, לפי הרמב"ם, השכלים הנבדלים בתורת אריסטו אינם אלא מה שמכונה במסורת היהודית "מלאכים".⁵⁷ פרט לזה, בעולם שמתחת לגלגל הירח, היינו בעולמנו מעל כדור הארץ ועד גובה הירח, אין שכלים נבדלים אלא כוחות פיזיים ודחפים המשפיעים על כל המאורעות המתרחשים בקרבנו. כוחות אלה, שמקורם ברצון הקב"ה כיתר הבריאה, גם הם מכונים "מלאכים".⁵⁸ יוצא אפוא שהמלאכים מהווים את מכלול האמצעים שברא הקב"ה באמצעותם את עולמו, והוא ממשיך לנהל אותו באמצעותם.

כאמור, תפקיד המלאכים אינו מצטמצם בניהול חוקי הטבע. הם גם ממונים על ניהול התקשורת בין הקב"ה לבני אדם באמצעות הנבואה. אין הנביאים יכולים לקבל את השדרים האלוהיים ישירות מאת ה',⁵⁹ אלא דרך שכל נבדל מיוחד, הנקרא "שכל הפועל", שהוא מלאך. וזה לשון הרמב"ם כותב עניין זה בפירושו המשניות:⁶⁰

אחר [...] שזה מין האדם ימצא בהם [...] מידות מעולות [...] ושלמות גדולה [...] עד שהן מקבלות צורת השכל אז [...] ידבק אותו השכל האנושי בשכל הפועל, ונאצל ממנו עליו אצילות נכבדה, ואלה הם הנביאים, וזו היא הנבואה.⁶¹

ב"מורה הנבוכים", הרמב"ם אומר כי למעשה שפע זה, הנובע מהשכל הפועל, משפיע בצורה שונה על בני האדם בהתאם להתפתחות ה"כוח השכלי" וה"כוח המדמה"⁶² של המקבל. וזה לשונו:⁶³

אמיתת הנבואה ומהותה היא שפע השופע מן האל [...] באמצעות השכל הפועל, תחילה על הכוח המדבר [הכוח השכלי], ואחרי כן על הכוח המדמה.

ולהלן הוא אומר:⁶⁴

- 56 על פי הלכות יסודי התורה, פרק ב, הלכה ז: "אישים והם המלאכים המדברים עם הנביאים ונראים להם במראה הנבואה".
- 57 שם, פרק ו.
- 58 שם.
- 59 חוץ ממשו רבנו, כפי שנבאר להלן.
- 60 הקדמה לפרק חלק, היסוד השישי.
- 61 וכן במורה הנבוכים ח"ב, פרק לד ופרק לז, אלא שיש הבדל עקרוני בין כלל הנביאים לבין משה רבנו: בניגוד ליתר הנביאים, משה זכה לתקשורת ישירה עם הקב"ה, כפי שמבאר הרמב"ם בהלכות יסודי התורה (פרק ז, הלכה ו).
- 62 "החלק המדמה הוא הכוח השומר את רשמי המוחשות אחרי העלמם ממגע ישיר עם החושים אשר השיגו אותם. הוא מרכיב [את הרשמים האלה] זה עם זה ומפרידם זה מזה. לכן מרכיב כוח זה מן הדברים שהוא השיג דברים שלא השיג אותם כלל ואי אפשר להשיגם" (שמונה פרקים, פרק א). מדובר בכעין חכמה מעשית, לעומת ה"כוח המדבר", שהוא חכמה עיונית.
- 63 מורה הנבוכים, חלק ב, פרק לו.

כאשר השפע השכלי הזה שופע על הכוח המדבר בלבד, ודבר ממנו אינו שופע על הכוח המדמה, אם בשל מיעוט הדבר השופע ואם בשל פגם בכוח המדמה מטבע הבריאה, אין הכוח המדמה יכול לקבל את שפע השכל. זאת היא קבוצת החכמים בעלי העיון. וכאשר השפע הזה הוא על שני הכוחות גם יחד, כוונתי למדבר ולמדמה [...], והכוח המדמה הוא בשיא שלמותו מטבע בריאתו, הרי זאת קבוצת הנביאים. כאשר השפע הוא על הכוח המדמה לבדו, ואי ספיקתו של הכוח המדבר היא מטבע הבריאה או בשל מיעוט התרגול, הרי זאת קבוצת מנהיגי המדינות, מחוקקי החוקים, מגידי העתידות, המנחשים ובעלי חלומות האמת, וכן אלה העושים נפלאות בתחבולות מוזרות ומלאכות נסתרות, עם שאינם חכמים – הם כולם מן הקבוצה השלישית הזאת.

טבע המלאכים

לדעת הרמב"ם, היקום מורכב משלושה חלקים בלבד:⁶⁵

כל מה שברא הקב"ה בעולמו נחלק לשלושה חלקים: מהם ברואים שהם מחוברים מגולם וצורה, והם הווים ונפסדים תמיד, כמו גופות האדם והבהמה, והצמחים והמתכות; ומהם ברואים שהם מחוברים מגולם וצורה, אבל אינם משתנים מגוף לגוף ומצורה לצורה כמו הראשונים, אלא צורתם קבועה לעולם בגולמם ואינם משתנים כמו אלו, והם הגלגלים והכוכבים שבהם [...] ומהם ברואים צורה בלא גולם כלל – והם המלאכים, שהמלאכים אינם גוף וגויה, אלא צורות נפרדות זו מזו.

אם כן, מתעוררת השאלה: אם אין למלאכים צורה חומרית כלשהי, איך ייתכן להציג אותם על ידי צורות של בני אדם בעלי כנפיים, כמו שנעשה במשכן ובבית המקדש? הרמב"ם עונה לשאלה זו ב"משנה תורה" בלי להתייחס דווקא לכרובים שבמשכן:⁶⁶

ומהו זה שהנביאים אומרים שראו המלאך אש ובעל כנפיים? הכל במראה הנבואה ודרך חידה, לומר שאינו גוף ואינו כבד כגופות הכבדים, כמו שנאמר: "כי ה' אלהיך אש אוכלה הוא" (דברים ד, כד), ואינו אש, אלא משל, וכמו שנאמר: "עושה מלאכיו רוחות" (תהילים קד, ד).

הרמב"ם סובר אפוא שכנפי המלאך באים להורות על מבנהו דרך משל. ב"מורה הנבוכים" הוא אומר עוד שכנפי המלאך רומזים לדרך פעולתו:⁶⁷

64 מורה הנבוכים, חלק ב, פרק לז.

65 הלכות יסודי התורה, פרק ב, הלכה ג.

66 הלכות יסודי התורה, פרק ב, הלכה ד.

כל "כנף" שנאמר במלאכים עניינו 'סתר'. התבונן נא אמרו: "בשמים יכסה פניו ובשמים יכסה רגליו" (ישעיהו ו, ב), שסיבת מציאותו, כלומר המלאך, נסתר ונעלם מאד, והוא פניו. וכן הדברים אשר הוא סיבתם, כלומר המלאך, שהם רגליו [...] גם הם נסתרים. אבל אמרו "ובשמים יעופף".

וכך הוא אומר במקום אחר: ⁶⁸

ונבחרה תנועת התעופה להורות על היותם חיים, כיון שהיא היותר שלמה בתנועה המקומית [הרב קאפח: בתנועת החי ממקום למקום] של בעלי החיים הבלתי מדברים [...], והאדם חושב אותה שלמות גדולה.

יוצא שלדעת הרמב"ם, עובדת היות המלאך "בעל כנפיים", מלבד שהיא מעידה שהוא צורה חסרת חומר, באה להעיד על חיוניות ופעילות ענפה של המלאכים, ויחד עם זה מקורם אינו נגלה והשפעתם אינה משאירה עקבות.

לא ניתן לראות את המלאכים

הרמב"ם אומר: "ומהו זה שהנביאים אומרים שראו המלאך אש ובעל כנפיים? הכול במראה הנבואה ודרך חידה". כי אם המלאכים הם צורה בלא גולם, כיצד ראו אותם הנביאים, כמשתמע מן המקרא, ומה פשר תיאוריהם כבעלי כנף מעופפים וכדומה? לכן נראה לו שכל המקראות בעניין זה, נאמרו "במראה הנבואה" ⁶⁹ או "דרך חידה", היינו בהשאלה. ⁷⁰ אל עניין ראיית המלאכים, הרמב"ם חוזר ב"מורה הנבוכים" ומדגיש שנית (חלק ב, פרק מב):

שכל מקום שנזכר ראיית מלאך או דבורו, שאין זה אלא במראה הנבואה או בחלום, בין שפורש הדבר ובין שלא פורש [...] ואין הבדל בין אם יאמר הכתוב בהתחלה שהוא ראה המלאך או שהיה פשט הדברים [...] שהוא חשב אותו אחד מבני אדם, ורק בסוף העניין נתברר לו שהוא מלאך.

נמצא שהרמב"ם מתמודד עם הסיפורים המקראיים שמשתמע מהם שגיבורי המקרא עמדו מול מלאכים כמו שעומד איש מול חברו. ולכן הוא אומר:

67 מורה הנבוכים, חלק א, פרק מג.

68 מורה הנבוכים, חלק א, פרק מט.

69 כמבואר במורה הנבוכים, חלק ב, פרק ו: "עניין מלאך הוא עשיית דבר, וכל מראה מלאך אינו אלא במראה הנבואה".

70 כמבואר שם, חלק א, פרק מט: "ולפיכך ממשלים בו".

מה שנאמר בתורה "וירא אליו ה' באלוני ממרא" וגו' (בראשית יח, א) [...] גם זה תיאור מה שאמר במראה הנבואה [...]. וכך אני אומר גם בפרשת יעקב, באמרו "ויאבק איש עמו" (בראשית לב, כה) [...] וכל ההיאבקות [...] במראה הנבואה. וכך פרשת בלעם כולה בדרך ודברי האתון, כל זה במראה הנבואה, כיון שנתבאר בסוף דבר מלאך ה' אליו.

לשיטת הרמב"ם, סיפור ביקור המלאכים אצל אברהם אבינו, סיפור מאבקו של יעקב אבינו עם "האיש", וסיפור אתונו של בלעם, שפתחה את פיה – כל אלה לא התרחשו בפועל אלא נחזו במראה הנבואה בלבד.

כנגד גישתו הנועזת לכאורה של הרמב"ם, רבו השאלות, ועל כן גם המתנגדים לה. הרמב"ן מונה בפירושו לתורה שתיים מן השאלות. וזה לשונו (בראשית יח, א):

א. אם כל מה שהתרחש בין אברהם אבינו והמלאכים, כולל הכנת הסעודה ועריכתה, היה במראה הנבואה בלבד, "מה תועלת להראות לו [לאברהם] כל זה?"

ב. אם היאבקותו של יעקב עם המלאך הייתה רק בחלום, "לא ידעתי למה היה צולע על ירכו בהקיץ?"

מסקנת הרמב"ן היא, "שאלה דברים סותרים הכתוב, ואסור לשומעם, אף כי להאמין בהם". הריטב"א יוצא להגנת הרמב"ם מפני השגות הרמב"ן, וזה לשונו:⁷¹

מרום הפלגתו [של הרמב"ן] בתלמוד ושקידת לבו בחכמת האמת [הקבלה] הידועה לו, שלא הורגל בספר "המורה" כראוי לו, ולכן לפעמים לא מצא חידתו וכוונתו.

את הקשיים הללו, הריטב"א מיישב על פי דרכו של הרמב"ם:

א. "אין זה חדש בנבואות, שרוב הנבואות במשלים ובמשליהם יביאו דברים ללא עניין, נמשכים לפי משל לא לפי הנמשל".⁷²

ב. "בהיות הנבואה בשאר הנביאים עם הכוח המדמה, כאשר אמרתי, סר ל"מורה" קצת הקושיא, כי בהתאבקות וההכאה בדרך במדומה ההם, אינו נמנע שיישאר הלום ומדוכה בגופו גם לאחר היקיצה".⁷³

גם הרלב"ג מיישב את שאלת הרמב"ן בדבר צליעתו של יעקב אבינו:⁷⁴

71 ריטב"א, ספר הזיכרון, ירושלים תשמ"ג, עמ' נה.

72 שם, עמ' נח.

73 שם, עמ' נט–ס.

הנה אפשר שקרה ליעקב מהעמל שעמל בהעברת כל אשר לו בנחל, שנתחדש לו כאב בכף הירך בעת השינה, ונדמה לו מפני זה בחלום הנבואה שיתאבק עם זה האיש ושתקע כף ירכו בהיאבקו עמו, לפי התאבקותו הנראה לו.

בעוד הריטב"א סבור שהמראה הנבואי בשעת השינה גרם לצליעה, הרלב"ג סבור שהכאב גרם למראה בחלום.

מדרג המלאכים

הרמב"ם סבור שמעלת המלאכים אינה שווה:⁷⁵

ובמה ייפרדו הצורות זו מזו, והרי אינן גופים, לפי שאינן שווים במציאותן, אלא כל אחד מהן למטה ממעלתו של חברו, והוא מצוי מכוחו, זה למעלה מזה, והכול נמצאים מכוחו של הקב"ה וטובו. וזהו שרמז שלמה בחכמתו ואמר: "כי גבוה מעל גבוה שומר" (קוהלת ה,ז).

דברים אלה מתאימים למה שהוא אומר בהקדמה השש-עשרה לספר "מורה הנבוכים", המבוססת על דברי אריסטו:⁷⁶

שכל שאינו גוף לא יושכל בו מנין [...]. לפיכך הדברים הנבדלים אשר אינם גוף ולא כוח בגוף, לא יושכל בהם מנין כלל, אלא אם כן היו עילות ועלולים.

התוספת "אלא אם כן היו עילות ועלולים" אינה מופיעה אצל אריסטו, והרמב"ם מביא אותה כדי ליישב סתירה לוגית בדברי אריסטו: מצד אחד, אריסטו סובר שיש ארבעים ושבעה גלגלים, ולכל גלגל קיים מניע שאינו גוף, ומכאן שיש לדעתו לפחות ארבעים ושבע ישויות משוללות גשמות; ומצד שני, אריסטו סובר שכל מה שיש לו ריבוי יש בו חומר. וכאן הסתירה.

כאמור, הרמב"ם מיישב סתירה זו, כשהוא קובע שיש לכלל שכלל אריסטו יוצא מן הכלל: אם הדברים שאינם גוף, כגון השכלים הנבדלים, מדורגים על פי סדר היררכי, ייתכן בהם ריבוי. וזה לשון הרמב"ם בשם אריסטו:

האלוה יתעלה הוא אשר המציא השכל הראשון, אשר אותו השכל מניע הגלגל הראשון [...]. והשכל המניע את הגלגל השני סבתו ומקורו השכל הראשון, וכך

74 פירושי רלב"ג על התורה, ההדיר הרב יעקב ליב לוי, ירושלים תשנ"ב, בראשית לב, לג.

75 הלכות יסודי התורה, פרק ב, הלכה ה.

76 מורה הנבוכים, חלק ב, הקדמה. על פי דברי אריסטו: "But all things which are many in number have matter" (Aristotle, *Metaphysics*, Harvard University Press, 1962, XII:viii:18).

עד שיהא השכל אשר יניע את הגלגל הקרוב אלינו הוא עילת השכל הפועל ומקורו, ואצלו מסתיימת מציאות הנבדלים.⁷⁷

הרמב"ם מציע את התיקון לכלל שקבע אריסטו, אם משום שמצא הכרח הגיוני לתוספת "אלא אם כן היו עלות ועלולים", המבוססת על טיעונים עיוניים בלבד, אם משום שהיא נחוצה להתאמת הכלל למציאות הפיסית, שהרי מניעי הגלגלים הם עלות ועלולים.⁷⁸

גם המלאכים אינם בעלי גוף, ולכן מתעוררת מחדש השאלה: כיצד ניתן להבחין ביניהם? קל להבחין בין יצורים גשמיים, למשל לפי המרחב שהם תופסים, המקום שנמצא בו כל אחד מהם וכדומה, אך לא כשמדובר בישויות רוחניות. כאמור, ניתן להבחין ביניהן אם יש בקרבן יחס של עלות ועלולים, מה שמכונה כאן "כל אחד מהן למטה ממעלתו של חברו, והוא מצוי מכוחו זה למעלה מזה".

שמות המלאכים

עוד אומר הרמב"ם:⁷⁹

שינוי שמות המלאכים על שם מעלתם הוא, ולפיכך נקראים חיות הקדש, והם למעלה מן הכל, ואופנים ואראלים וחשמלים ושרפים ומלאכים ואלהים ובני אלהים וכרובים ואישים. כל אלו עשרה השמות שנקראו בהם המלאכים, על שם עשר מעלות שלהם הם. ומעלה שאין למעלה ממנה, אלא מעלת האל ברוך הוא היא מעלת הצורה שנקראת חיות, לפיכך נאמר בנבואה שהן תחת כסא הכבוד. ומעלה עשירית היא מעלת הצורה, שנקראת אישים, והם המלאכים המדברים עם הנביאים ונראים להם במראה הנבואה. לפיכך נקראו אישים, שמעלתם קרובה למעלת דעת בני אדם.

כל עשרת השמות שהרמב"ם מייחס לעשר מעלות המלאכים מופיעים במקרא ככינויים למלאכים. קיימת התאמה בין השמות לפי סידורם ומעלות המלאכים. ולא ברור לפי אלו כללים הרמב"ם מסדר את השמות לפי עשר המעלות. מקור השמות הוא בעיקר חזון ישעיהו (ישעיהו ו, ב; שם ו) וחזון יחזקאל (יחזקאל א). חלקם מופיעים גם בתורה, כגון: כרוב, מלאך, אלהים, בני אלהים. לכמה מהם הרמב"ם מעניק משמעות מחודשת.

אף על פי שכל השמות האלה באים בלשון רבים, נראה שהכינויים האלה מציינים מלאך יחיד לפי סוגו, כמו שנאמר ב"מורה הנבוכים" (חלק ג, פרק ג): "ארבע החיות הם

77 מורה הנבוכים, חלק ב, פרק ד.

78 ראה להלן ג ב וביאורנו שם. כל גלגל מניע את הגלגלים שהם פנימיים לו, ומונע על ידי הגלגלים המקיפים אותו.

79 הלכות יסודי התורה, שם, הלכה ז.

חיה אחת". וכפי שכבר ביארנו, לא ייתכן קיום ריבוי "אשים", מפני שהם "שכלים נבדלים", זאת אומרת נטולי חומר, ושווים במעלתם, וממילא "לא יושכל בהם מנין כלל".⁸⁰

עשר מעלות המלאכים הן עשרת השכלים הנבדלים כפי שביאר "השכלים הנבדלים עשרה" (שם ב,ד), כמניין הגלגלים בצירוף מה שמתחת לגלגל הירח. וכבר ראינו שיש זהות בין המונח "שכלים נבדלים" לבין המונח "מלאכים".⁸¹

פירוש שמות המלאכים

א. אלהים

לעניין משמעות השם "אלהים", הרמב"ם אומר ב"מורה הנבוכים":

כבר ידע כל עברי כי שם אלהים משותף לה' ולמלאכים ולדיינים מנהיגי המדינות, וכבר ביאר אונקלוס הגר, ונכון הוא מה שביאר, כי אמרו "והייתם כאלהים יודעי טוב ורע" (בראשית ג,ה), הכוונה העניין האחרון. אמר: "ותהוון כרברבין".⁸²

והוא מטעים את דבריו:⁸³

כי אלהים שם הדיינים [...]. ולפיכך הושאל שם זה למלאכים ולה', מפני שהוא דיון על המלאכים [...]. ואחר כך אמר: "הוא אלהי האלהים" (דברים י,ז), כלומר אלהי המלאכים.

יוצא שמשמעותו המקורית של השם "אלהים" היא 'אנשים נעלים', והושאל לציין 'דיינים' ו'מלאכים', ואפילו את ה'.

ולעניין השם "בני אלהים", הרמב"ם סובר שהוא כינוי לסוג של מלאכים. פרשנות זו למונח "בני אלהים" מסתמכת על מה שנאמר בספר איוב "ויבאו בני האלהים להתיצב על ה'" (איוב א,ו ועוד). ויונתן תרגם אותו: "ואתו כיתי דמלאכיא למיקום בדינא קדם

80 מורה הנבוכים, חלק ג, פרק ב, ההקדמה השש-עשרה.

81 מורה הנבוכים, חלק ב, פרק ו: "אלא שיש כאן שינוי שמות: הוא [אריסטו] אומר שכלים נבדלים, ואנחנו אומרים מלאכים". אולם כמה ממפרשי "מורה הנבוכים" טוענים שהשמות "חיות" ו"כרובים" הם כינויי הגלגלים עצמם, ולא "השכלים הנבדלים", המניעים אותם (ראה תרגומו של שלמה מונק לצרפתית, חלק א, עמ' 178, הערה 4), אך אין דברים אלה מתיישבים עם דברי הרמב"ם עצמו, כפי שביארנו בפסקה הקודמת.

82 מורה הנבוכים, חלק א, פרק ב. אברבנאל מוסיף שלגבי המלאכים, נאמרו דברי אונקלוס נאמרו בתרגומו לפסוק "כי ראיתי אלהים פנים אל פנים" (בראשית לב,לא): "ארי חזיתי מלאכיא דה' אפיין באפיין", ויש בזה הוכחה שמשמעות השם אלהים יכולה להיות גם מלאכים.

83 שם ב ו.

ה"84 וגם בתורה נזכרים "בני האלהים": "וַיִּקְרָאוּ בְנֵי הָאֱלֹהִים אֶת בְּנוֹת הָאָדָם פִּי טֹבֹת הַנְּהָ, וַיִּקְחוּ לָהֶם נָשִׁים מִכָּל אֲשֶׁר בָּחָרוּ".⁸⁵ אולם שם אונקלוס מתרגם "בני רכביא", זאת אומרת 'בני אישים חשובים'. מסתבר שגם הרמב"ם מבין ששם אין מדובר במלאכים,⁸⁶ מפני שלשיטתו המלאכים הם צורה בלא גולם, והמעשים המיוחדים ל"בני האלהים" בספר בראשית אינם מתאימים לצורות רוחניות.

אמנם יש מדרשים המייחסים את מעשי בני האלהים האלו למלאכים שירדו לארץ, כנזכר במדרש⁸⁷, אבל סיפור זה אינו עולה בקנה אחד עם דעת הרמב"ם על המלאכים, ולכן נראה שיפרש אותו כאלגוריה על טבע האדם ותו לא.

ב. אישים

בעניין השם "אישים", הרמב"ם סבור שהם כת מלאכים במעלה העשירית הנמוכה ביותר. הרמב"ם מזהה אותם עם "השכל הפועל", מושג פילוסופי יווני, ומביא את דעת אריסטו ו"אחרוני הפילוסופים" בעניין זה,⁸⁸ ונראה מדבריו שהוא מקבל אותן. וזה לשונו:⁸⁹

השכל העשירי הוא השכל הפועל אשר הורה עליו יציאת שכלנו מן הכוח אל הפועל [...], עד שיהא יחס השכל הפועל ליסודות וכל שהורכב מהן [= כל מה שנמצא תחת גלגל הירח] יחס כל שכל נבדל המיוחד בכל גלגל לאותו גלגל [...]. ויהיו השכלים הם המלאכים.

יוצא ש"אישים" הם "השכל הפועל", היינו השכל הנבדל העשירי. אחד מתפקידי השכל הפועל להשפיע שפע על שכל האדם.⁹⁰ ויש כמה מדרגות בשפע זה, והמדרגה הגבוהה היא תופעת הנבואה, כשהמלאך [=השכל הפועל] מתגלה לאדם, ובלשונו: "כי נביא יהיה בתוכם יבואהו מלאך ידבר עמו ויצוהו ויזהירהו".⁹¹ דברים אלה מתאימים לתפקיד ה"אישים" כמו שהרמב"ם מתאר כאן: "הם המלאכים המדברים עם הנביאים ונראים להם במראה הנבואה".

84 וכן שם ב א, ו-לח ז.

85 בראשית ו,ב.

86 וכן משמע מדברי רש"י ורמב"ן ואבן עזרא על אתר.

87 בראשית רבתי בראשית ו,ב.

88 מונק סבור כי הכוונה לאבן סינא.

89 מורה הנבוכים, חלק ב, פרק ד.

90 שם.

91 מורה הנבוכים, חלק ב, פרק לד.

והרמב"ם מסכם בעניין זה:⁹²

כל הצורות האלו חיים ומכירים את הבורא ויודעים אותו דעה גדולה עד למאד, כל צורה וצורה לפי מעלתה, לא לפי גודלה. אפילו מעלה הראשונה אינה יכולה להשיג אמיתת הבורא כמו שהוא, אלא דעתה קצרה להשיג ולידע, אבל משגת ויודעת יותר ממה שמשגת ויודעת צורה שלמטה ממנה. וכן כל מעלה ומעלה עד מעלה עשירית, גם היא יודעת הבורא דעה שאין כוח בני האדם המחוברים מגולם וצורה יכול להשיג ולידע כמותה. והכול אינם יודעים הבורא כמו שהוא יודע עצמו.

החובה להכיר את המלאכים

לדעת הרמב"ם, המלאכים הם אפוא מכלול הכוחות המתווכים בין הקב"ה לבין היקום כולו, הם שליחיו של הקב"ה בעולם ובקרב בני האדם. לכן מובן מדוע הרמב"ם סובר כי "הדעה במציאות המלאכים קודמת לדעה בנבואה, והדעה בנבואה קודם לדעה בתורה".⁹³ עוד הוא אומר:⁹⁴

הדעה במציאות המלאכים נספחת לדעה במציאות ה',⁹⁵ וכי בכך תתקיים הנבואה והתורה, ולחיזוק הדעה ביסוד הזה צווה יתעלה לעשות על הארון צורת שני מלאכים,⁹⁶ לבסס מציאות המלאכים בדעת ההמון,⁹⁷ שהיא השקפה

92 הלכות יסודי התורה, פרק ב, הלכה ח.

93 מורה הנבוכים, חלק ג, פרק מה. כאן הרמב"ם עוסק בתפקידם של המלאכים לעניין הנבואה בלבד.

94 שם.

95 יש לשער שהרמב"ם מתכוון לומר שפעולות שליחי הקב"ה בעולם מעידות על קיומו, על אף העובדה שאינו מוכיח את קיומו על ידיהם. וראה הלכות יסודי התורה, פרק א, הלכה ה; מורה הנבוכים, חלק ב, בהקדמה. יחד עם זה, הוכחתו של הרמב"ם לקיום האל מבוססת על חיוב הקיום של מנוע ראשון שהניע את כל הגלגלים, ותנועות אלה נגרמות על ידי מלאכים, כך שבכל זאת יש זיקה מסוימת בין מציאות הקב"ה לבין המלאכים.

96 כאן הרמב"ם מתייחס לכרובים כמלאכים "סתם", ועובדה זאת תואמת את מה שאמר במורה הנבוכים: חלק ב, פרק ו; חלק ג, פרק ג. מצד שני, במשנה תורה, הלכות יסודי התורה, פרק ב, הלכה ז, מילת "כרובים" היא כינוי לקטגוריה מסוימת של מלאכים. אבל אין בזה כל סתירה, כיוון שייתכן שיש לראות בכרובים נציגים של כלל המלאכים, ולכן אין מקום לדייק משם.

97 הרב קאפח מציין במהדורתו (מורה הנבוכים, עמ' שעט, הערה 33): "ביסוס דעה זו בתודעת ההמון הוא בעצם ידיעת המצווה שבתורה לעשות שני כרובים, כי למעשה אין שום אדם רואה אותם, פרט לכהן גדול ביום הכיפורים". אלא שלא ברור איך הרב קאפח מבין את דברי התלמוד שהבאנו לעיל (יומא נד ע"א): "בשעה שהיו ישראל עולים לרגל, מגללים להם את הפרוכת, ומראים להם את הכרובים שהיו מעורים זה בזה, ואומרים להן: ראו חיבתכם לפני המקום כחיבת זכר ונקבה". ונראה שהוא סובר שאין הרמב"ם מקבל את הדעה הזאת, כפי שנשער להלן, וטוען שהיא דעת יחיד, בהתאם למה שכתבנו בגלל סיבה אחרת.

אמיתית שנייה לדעה במציאות ה', והוא המקור לנבואה ולתורה, ומבטל עבודה זרה, כמו שבארנו.

והוא מטעים בהמשך דבריו שהסיבה להיות הכרובים שניים ולא אחד היא החשש שהמוני ישראל יחשבו שמדובר במייצגיו של הקב"ה.⁹⁸

דברי סיכום

כפי שראינו לעיל, ייסד הרמב"ם את שיטתו בעניין המלאכים על קוסמולוגיה שהתבררה בהמשך כלא נכונה. אם כן, השאלה המתבקשת היא אם יש ערך כלשהו בשיטתו.

על זה ניתן להשיב שתי תשובות:

א. גם אם הפרטים אינם נכונים, העיקרון נשאר: המלאכים מהווים את כל הכוחות שהקב"ה שולט באמצעותם בעולמו.

ב. עצם המאמץ לרציונאליזציה של עקרונות היהדות ראוי, בנושא הזה כמו בנושאים נוספים אחרים. חיבורי הרמב"ם מעידים על כך שזו הייתה מגמתו. אלא שמדובר ביצירה אנושית התלויה במידע הזמין לאדם, האמור להתפתח במשך הזמן. אם כן, בכל רגע נתון, אין ערובה לכך שהבנה זו היא ההסבר האולטימטיבי.

98 ראה מאמרי, "על משמעותם של הכרובים במשנת הרמב"ם", מגדים לז' (אדר א תשס"ג), עמ' 40–44.